

M. HASIUK

KURIE-NE-KURIE PRIEBALSIŲ PAKITIMAI SEINŲ ŠNEKTOJE

Tyrinėdami šnektą, paprastai pradedame analizuoti tekstą ir skaidyti jį į atitinkamo lygio vienetus — sakinius, žodžius, skiemenis, fonemas. Tačiau, taip darydami, ne vienu atveju išleidžiame iš akių fonetinius procesus, vykstančius sakinyje tarp žodžių. Šiame pranešime tokius procesus ir norėtume panagrinėti.

Kaip žinoma, fonologinis žodis susideda iš ortotoninio žodžio ir proklitikų bei enklitikų (kurių, suprantama, gali ir nebūti). Jų sandūroje gali vykti įvairūs priebalsių kitimai, jeigu greta atsiduria priebalsiai, kuriuos kalbos sistema ortotoninio žodžio viduje draudžia ir kuriuos kalbos vartotojai yra įpratę atitinkamai jungti ir modifikuoti. Kai fonologinio žodžio viduje atsiranda ortotoninio žodžio viduje nevartojamas junginys, pirmasis tokio junginio priebalsis arba virsta kitu priebalsiu, arba visiškai išnyksta (kitais tariant, virsta nuliniu variantu, kurį toliau žymėsime [ø]). Tokius pakitimus įprasta vadinti asimiliacijos ir disimiliacijos reiškiniais, degeminacija¹; fonologijoje plačiai vartojamas neutralizacijos terminas².

Priebalsių kitimai priklauso ir nuo kalbėjimo tempo, arba stiliaus. Reguliariau jie vyksta normaliojo ir greitojo tempo kalbos fonologinio žodžio viduje, bet kartais pasitaiko ir greičiau išstartoje savarankiškų žodžių grupėje, pvz.: *da:-str'o:kaz-dzid'esnis* „dar labiau bijosi“, *tu-mar'i: neuždar'i:(k) gėrai.* „visiškai“. Tokiuose junginiuose tarimo pauzė lieka nerealizuota³. Pats junginys šiuo atveju būna didesnis už fonologinį žodį, nes jame susiduria žodžiai, išlaikantys savarankišką kirtį. Jį galėtume laikyti fonologine fraze.

Čia apsiribosime tikrai reikšmingais priebalsių pakitimais, t. y. tokiais, kurie esmingai pakeičia fonemos realizaciją⁴. Iliustracijai pateiksime tik tą medžiagą, kuri leidžia aptarti ryškiausius fonemų variantus bei pakitimus.

¹ Plačiau apie šiuos reiškinius bendrinėje lietuvių kalboje ir kitose tarmėse žr. Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 139 tt.; E. Mikalauskaitė. Lietuvių kalbos fonetikos darbai. V., 1975, p. 62 tt., 118 tt., 147 tt.; t. p. aut. Ar yra lietuvių kalboje dvigubų priebalsių. — „Kalbos kultūra“ (toliau — KK), 1962, sąs. 2, p. 58–59; V. Vaitkevičiūtė. Priebalsių samplaikų tarimas. — KK, 1963, sąs. 5, p. 67–71; t. p. aut. Dabartinė lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių kaita. — KK, 1964, sąs. 7, p. 67–69; t. p. aut. Daugiau dėmesio taisyklingai tarčiai. — KK, 1965, sąs. 8, p. 57–63; t. p. aut. Priebalsio *n* tarimas sudurtinio žodžio pirmojo dėmens gale prieš antrojo dėmens priebalsius *k* ir *g*. — KK, 1968, sąs. 4, p. 50–52; R. Petkevičienė. Apie skardžių ir duslių priebalsių sąveiką. — KK, 1970, sąs. 19, p. 49–50; A. Pupkis. Lietuvių literatūrinės kalbos žodžių sandūros dviejų priebalsių junginiai ir jų dažnumas. — „Kalbotyra“, 1967, t. XV, p. 5–7; Lietuvių kalbos gramatika, t. I. V., 1965, p. 95–97, 110–119.

² Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, p. 256.

³ E. Mikalauskaitė. Op. cit., p. 69.

⁴ Seinų šnekte yra ir daugiau garsų pakitimų. Iš jų minėtina balsių kaita, kurią galėtų paliudyti kad ir šie pavyzdžiai: *nu-jis-jau-ėi:na*, *vilkas jau-ėi:na*, *m'aeš-ėa n(e)ei.sim*. Pasitaiko ir įvairių

Fonema /n/ realizuojama variantu [n] prieš sklandžiuosius ir dantinius pučiamuosius bei sprogstamuosius priebalsius, taip pat prieš balsius. Prieš lūpinius ji realizuojama kaip [m], pvz.: *aš-nezbijaũ. j'lo:k'o: baidz'i:kl'o: am-pasa:ul'o:, ir-k'la:l'aka(t)-tu:-žm'o:-gu: im-b'e:du:imv'ast* (bet:o:-tu-p'ac an-varg'o:nu:ušk'o:pk). Užpakalinis variantas [ŋ] pasirodo prieš veliarinius priebalsius, pvz.: *b'e:go: iw-g'iru:, iš'a:jo: av-k'iem'o:.* Fakultatyviai po prielinksnio *in* prieš *m, n, j, v*, kartais išpaudžiamas veliarinis elementas [g] (kilęs, be abejo, iš dalelytės *gi*): *ir-nu'ε:jo: iŋg-m'iestu:, nub'e:go: tus-vil.kas iŋg-m'išku:, ir-ei.na kap-r'o:zas iŋg-j'uos, ta(i)-j'is gr'ieb'e: ciktaĩ. tu:- 'u:žuolu: ĩr-iŋg-v'ienu: l'a:vu:-jau, tu-jau-j'o:k v'ienas iŋg-nam'u(s) s'avo:.* Prieš *n* labai dažnas nulinis variantas: *ir-tad'u-ju: p'adedzi a(n)-nak'ies, jau-jis-puol'ε:s i(n)nam'us-jau.*

Fonema /m/ turimais duomenimis beveik visada realizuojama kaip [m] – tiktai prieš *m* pasitaiko nulinis variantas [ø], pvz.: *t'uri(m)-mæs v'isko:, rei.k'a ja(m)-miř.ć.* Retkarčiais galimas lūpų dantinis variantas [m], pvz., *imv'asć.*

Fonema /s/ realizuojama ketveriopai. Alofonas [s] būna prieš balsius, sklandžiuosius, nosinius ir dusliuosius sprogstamuosius priebalsius. Prieš skardžiuosius priebalsius tariamas skardusis [z], pvz.: *jiz-dá' :y tam kar'a:l'u, ir-tuz-gæner'o:las s'a:ko:, no:-o:-ka-r'a: liškaz-gi vai.kas b'uvo:, nuv''a:(i)-jis paz-bú:rtini:kus.* Prieš *j* ir *ć* tariamas [š], pvz.: *ir-j' iš-jau ti:n'a:-jus ateĩ.na, m'æs-ća n(e)ei.-sim.* Nulinis variantas dažnas prieš *s, z, š, ž*, pvz.: *pa(s)-s'avo: tarn'us prad'e:jo: klá:uśc, ka(s)-zo:-v'ienas* („kas per vienas“) *tu(s)-žmo:g'us, tus-tař.nas nevæř.tas pa(s)-šit'uos vaik'us klá:uście kien'o: jie-j'i:r.*

Fonemos /š/ pagrindinio varianto [š] nebūna prieš skardžiuosius priebalsius – vietoj jo tariamas skardusis [ž], pvz.: *tai- 'ažgi negal'u-tep, o:-v'ienas su:n'us b'uvo: (...)iž-biedn'u: nam'u:, biedn'o:s m'o:teries, tai-b'uvo: iž-drabn'u: évæk'uću: (,iš smulkių vinučių“) ir tá:ŋku:s šapaćeĩ⁵.* Prieš *š, ž, s*, (ir *z*?) pasirodo nulinis variantas [ø], pvz.: *m'æs prie(š)-š'itu: fr'ontu: tai tur'ε:jo:m bud'i:ŋkus* („trobesius“) *graž'us, k'u:gi a(š)-žin'o:jau, a(š)-sk'o:lu: a(d)d'uodu-jam.*

Fonema /ž/ realizuojama variantu [ž] prieš balsius, prieš nosinius, sklandžiuosius ir skardžiuosius pučiamuosius bei sprogstamuosius priebalsius. Prieš dusliuosius priebalsius tariamas [š], pvz.: *kab-gr'iebe: uš-to:-s'a:n'o:, uš-kiek-č'ε:so: ateĩ.na tr'a:čas.* Prieš *ž, š, (z), s* pasitaiko nulinis variantas [ø], pvz.: *ji:-p'aše:-me: u(ž)-žá:ntu:, pakar'o:ć u(ž)-š'itu: mj'a:džu:, u(ž)-st'a:lo: s'ε:dzi, bet kartais suso:dz'ino: uš-st'a:lo:.*

Fonema /p/ realizuojama variantu [p] prieš balsius, taip pat prieš nosinius, sklandžiuosius ir dusliuosius pučiamuosius bei sprogstamuosius priebalsius. Prieš skardžiuosius priebalsius būna skardusis [b], pvz.: *teb-dur'is užd'a:rε: (,neužrakinu“), kab-gr'iebe: uš-to:-s'a:ño:.* Prieš *p, b* realizuojamas nulinis variantas [ø], pvz.: *no:-ka(p)-piř.ko: tuz-gæner'o:las | ir-paz-gæner'o:lu: dá:r-jam b'uvo: gæraũ., ka(p)b'uvo: ruğapj'u:te:, a(p)vil'ko:-ji: kar'a:liškais r'u:bais⁶.*

nereguliarių priebalsių kitimų, plg.: *nu'be:go: tus-vil.kas iŋg-m'išku:, tu jau-j'o:k v'ienas iŋg-namus s'avo:, bet pask'au. jis-ji:-n'uneš: in-m'išku:, jau-jis-puol'ε:s i(n)-nam'us-jau.* Tos ypatybės gali būti idiolektinio pobūdžio.

⁵ Prielinksnis *iš* tariamas su *ž* ir prieš balsius bei *m, v, j*, pvz.: *parvaž'a:y iš-mal'u:no:, ir-kur'ina iš-v'a:karo: piř.ci:, tai-iž-j'u: d'a:ro:mæ... k'o:šalienu:.* Čia, matyt, išlaikyta senesnė prielinksnio forma.

⁶ Priešdėliai geriau derinami, negu prielinksniai.

Fonema /k/ dažniausiai realizuojama kaip [k]. Prieš skardžiuosius priebalsius tariamas skardusis [g], pvz.: *nesikįá:l'g-da, pab'u:g-da:, cig-dang'us ir-ž'a:me: mac'i:ć, Lydėjau ig žaliai giralai*⁷. Prieš *k, g*, vartojamas nulinis variantas [ø], pvz.: *acid'a:ro: tu(s)-žm'o:gus tvá:rtu: / ka(t)-ci(k)-k'o:jo:s g'uli / ne:r kareĩ.v'õ:, aš-laik'i:šu kie(k)-gal'ε:šu*.

Mūsų sumanymas buvo patyrinti garsų pakitimus, kurie atspindi tam tikrų fonemų neutralizaciją ar jų alofonų kaitą. Tuo pabrėžiamas vad. subfonemų lygis ir jo vienetai⁸. Kaip matėme, žodžio sandūroje yra daugiau šio pobūdžio reiškinių, negu ortotoninio žodžio viduje, įvairesni joje „alofonai“. Todėl, tik ištyrinėję tą poziciją, nustatysim visus kalbai ar tarmai būdingus garsų kaitos (arba neutralizacijos) atvejus ir tuos fonemų ryšius bei variantus, kuriuos ši kaita išryškina.

⁷ K. Būga. Seinų parapijos dainos. — *TiŽ*, 1923, t. I, p. 149.

⁸ M. Hasiuk. Daži latviešu valodas fonologiskās sistēmas jautājumi. — „Latvijas PSR ZA Vēstis“, 1971, t. 10 (291), lpp. 113–116.